

Imrényi András

Versengő metaforák: a mondat forrástartományai*

Abstract

The paper offers a cognitive linguistic analysis of metaphors supporting the conceptualization of SENTENCE STRUCTURE. In line with the tenets of cognitive linguistics, it is assumed that the construal of this highly abstract conceptual domain necessarily has a metaphorical basis. Accordingly, it is argued that differences between syntactic theories can be traced back to the metaphorical choices they make. In constituency analysis, THE SENTENCE IS A BUILDING appears to be the core metaphor guiding syntactic analysis, whereas dependency grammar seems to rely especially heavily on THE SENTENCE IS A FAMILY metaphor. The second part of the paper offers a detailed discussion of two instructive metaphors invented by the Transylvanian polymath Sámuel Brassai, both supporting a dependency grammatical understanding of sentences, namely THE SENTENCE IS A FEUDAL SOCIETY and THE SENTENCE IS A SOLAR SYSTEM. Using conceptual integration theory, the author spells out the key implications of these two metaphors, arguing that each has its share of advantages.

Keywords: dependency grammar, constituency analysis, conceptual metaphor, conceptual integration

1 Bevezetés

A mondattani elméletek közös nevezője, hogy a mondatnak szerkezete van. De mit is jelent ez valójában? Vagy még általánosabban: mit is jelent az, hogy valaminek, bárminek szerkezete van? Egy lehetséges válasz szerint a mondat – akárcsak más, szerkezettel rendelkező objektumok – olyan egész, amely kisebb egységekből, részekből „épül fel”. A részek azonban nem egyenrangúak. Sokan azt vallják, hogy az ige olyan a mondatban, mint az emberi testben a fej: nélküle nem működne az egész, irányító szerepe van a mondat többi tagja számára. Mások az igét (a magyarhoz hasonló nyelvekben) a mondat „magjának” látják, megfigyelve, hogy a mondat sok esetben az ige által kifejezett jelentést fejtí, bontja ki.¹ Ha pedig arra helyezük a hangsúlyt, hogy az ige bővítményei az ígének köszönhetik mondatbeli létüket, akkor ezt a viszonyt a szülő-gyermek kapcsolatok mintájára is elképzelhetjük.

Bárhogyan is vélekedjünk a fenti kérdésre adott különböző válaszokról, egyértelműnek látszik, hogy metaforák nélkül nem lehet a mondat szerkezetéről (és alighanem semmiféle szerkezetéről sem) gondolkodni. Úgy tűnik, hogy a legjellegzetesebb metaforák közé tartoznak

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A kutatást az NKFI K129040 számú projektuma is támogatta.

¹ Vö. Havas 2003: 17, Imrényi 2019a: 22.

A MONDAT ÉPÜLET, A MONDAT EMBERI TEST, A MONDAT NÖVÉNY és A MONDAT CSALÁD, összhangban a kognitív nyelvészetnek a leggyakoribb forrástartományokra vonatkozó eredményeivel (vö. Kövecses 2010: 18–20). Testben létezünk (*embodiment*), épületekben élünk, családban növünk fel, így egyáltalán nem meglepő, hogy a SZERKEZET elvont fogalmát ezekhez az alapvető tapasztalatokhoz horgonyozzuk le. Fontos ugyanakkor tudatában lenni annak, hogy ezek a metaforák igen eltérő implikációkkal rendelkeznek.

A szerkezet fogalmi és nyelvi feldolgozását érdemes az etimológia felől is megközelíteni. A latin eredetű *struktúra* szó az 'épít' jelentésű *struo* igéből származik, így maga is A SZERKEZET ÉPÜLET metaforán alapul. A *szerkezet* főnév a *szerkeszt* ige szócsaládjának részeként hasonló képzetekkel társul (A SZERKEZET ALKOTÓMUNKA EREDMÉNYE). Mindkét szó azt sugallja, hogy szerkezetek úgy jönnek létre, hogy azokat valakik kisebb egységekből lépésenként, tudatosan létrehozzák. Egyedül a hasonló értelemben használható *szerveződés* szó az, amelyik egy szervezesebb, spontánabb, „önszerveződőbb” működés velejárójaként vagy eredményeként segíti feldolgozni a vizsgált jelenségben megmutató rendet. Akár arra is lehetőséget adva, hogy a mondatot ne objektumként, hanem történésként, időben zajló élményként közelítsük meg.

A jelen tanulmány célja kettős. Az összetevős szerkezeti és a függőségi elemzés rövid ismertetése után (2.) először azt kívánom kimutatni, hogy ezek a struktúráról való metaforikus gondolkodás más-más lehetőségeit aknázzák ki (3., 4.). Ezután az 5. részben részletes elemzését adom a fogalmi integráció elméleti keretében (Fauconnier & Turner 2002) annak a két „tanító metaforának” (vö. Mayer 1993), amellyel Brassai Sámuel a mondat függőségi elemzését igyekezett megvilágítani. Végül a tanulmány az eredmények összefoglalásával zárul (6.).

2 A mondat összetevős szerkezeti és függőségi elemzése

Mint Igor Mel'čuk (1988: 13) írja,

két, homlokegyenest különböző módszer áll rendelkezésre a természetes nyelvek szintaktikai szerkezetének ábrázolására: a függőségi ágrajz és az összetevős szerkezet. Természetesen a kettő kombinációi is lehetségesek, amelyek valamely ponton kompromisszumot kötnek közöttük, de teljesen különálló harmadik lehetőség nincsen.²

Ugyanő korábban megjegyzi azt is, hogy

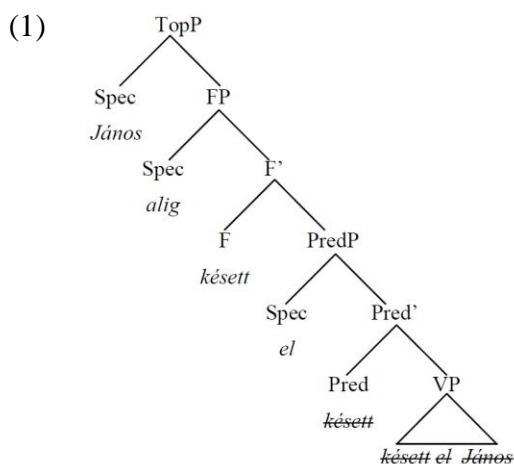
a mondatszerkezet függőségi viszonyokkal való ábrázolása évszázadok óta bevett gyakorlata a hagyományos nyelvészeknek, különösen Európában, főként a klasszika-filológia és a szlavisztika területén. A módszer népszerűsége Lucien Tesnière ragyogó munkájával tetőzött be (Tesnière 1959), amely megalapozta az összes további idevágó felfedezést, és amelyet – rendkívül sajnálatos módon – jelenleg szinte teljesen figyelmen kívül hagy a szintaktikai kutatás fő áramlata (Mel'čuk 1988: 3, ford. I.A.).³

² “[T]here are two diametrically opposed methods of describing the syntactic structure of natural sentences: dependency (D-) trees and phrase-structure (PS-) trees. Obviously, combinations of the two methods are possible, with lines of compromise being drawn at different points; but there is no essentially distinct third possibility.”

³ “Dependencies as a formal means of representing the syntactic structure of sentences have been the staple diet of traditional syntacticians for centuries, especially in Europe and particularly in Classical and Slavic domains. Their popularity culminated in the brilliant work of Lucien Tesnière (Tesnière 1959), which laid the groundwork for all subsequent explorations in the area but which, most unfortunately, is all but ignored by the mainstream of today's syntactic research.”

Az összetevős szerkezeti elemzés az amerikai deskriptív nyelvészetben (l. Bloomfield 1933, Wells 1947, Hockett 1958) gyökerezik, és háttérében a következő elgondolás áll: „egy kifejezés szerkezetét ki lehet mutatni úgy, hogy a kifejezést részekre (közvetlen összetevőire) bontjuk, majd ezeket a részeket is tovább bontjuk, addig folytatva mindezt, amíg szintaktikailag oszthatatlan egységekhez nem jutunk”⁴ (Blevins & Sag 2013: 202, ford. I. A.). A szintaktikai szempontból atomi egységek lehetnek szóalakok vagy (ha egy adott elmélet megengedi) akár szóelemek is. Megjegyzendő, hogy míg az amerikai deskriptív nyelvészetben és Chomsky korai munkáiban a mondat volt a kiindulópont (Chomsky 1957, 1965), annak részekre bontásával haladt előre az elemzés, addig a generatív nyelvtan későbbi fejlődése során az irány megfordult. Immár a lexikonból kiválasztott elemek, az ún. enumerációs lista (l. Chomsky 1995, Bánréti 1998) jelenti a kiindulópontot; a szintaxis ezen elemek felhasználásával generálja a mondatot. A szerkezetépítő szabályokkal létrehozott egységek külön csomópontok, nódusok a szerkezeti ábrán. Ezek a kifejezések (pl. egy főnév és bővítményei által alkotott NP, azaz főnévi csoport) grammatikai szabályokkal manipulálhatók, például törölhetők vagy mozgathatók vagy mozgatási művelettel elmozdíthatók eredeti helyükről.

Szemléltetésként nézzük É. Kiss (2006a) alábbi elemzését a *János alig késett el* mondatról:

Az ábra a következő elemzést fejezi ki. A *késett*, *el* és *János* elemek a kiinduló szerkezetben VP-t, azaz igei csoportot alkotnak (VP-vé épülnek össze), majd mindhárom elem „kimozog” eredeti helyéről, például a *János* a mondat kiejtését meghatározó szintaktikai szerkezetben már a mondat elején, topikpozícióban szerepel. A mondat létrehozása során az *alig* elemet a fókuszpozícióban építjük be a struktúrába.

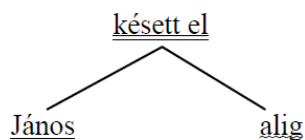
A függőségi elemzés (vö. pl. Tesnière 1959, Mel’čuk 1988, Hudson 2007, Osborne 2019) teljesen másképp közelíti meg a mondatot: elemi, tipikusan szóalaknyi egységek viszonyrendszerét, hálózatát látja benne. E viszonyrendszer különösen fontos részei a függőségi viszonyok (hagyományosan: alárendelő szintagmák), amelyek egy alaptagot és egy bővítményt kapcsolnak össze. A magyar iskolai mondatelemzés a függőségi nyelvtan hagyományához tartozik,

⁴ “The central intuition underlying models of IC [immediate constituency] analysis was that the structure of an expression could be exhibited by dividing the expression into parts (its immediate constituents), further subdividing these parts, and continuing until syntactically indivisible units were obtained”.

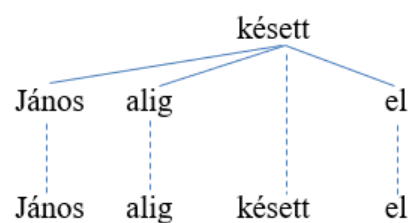
különösen mióta azt vallja (l. Keszler szerk. 2000), hogy az ige és az alany viszonya is alárendelő természetű. A függőségi nyelvtan egyik fontos feltevése ugyanis, hogy a mondatban egyetlen dominálatlan (más elemnek alá nem rendelt) csomópont van (vö. Robinson 1970: 260).

É. Kiss iménti példamondatának függőségi elemzése többféleképpen is elképzelhető. A hagyományos iskolai ágrajz az ige és az igekötő kapcsolatát egyetlen mondatrészként kezeli (l. (2a)), de jó érveket lehetne felhozni amellett (főként az igekötő szórendi viselkedése kapcsán), hogy helyesebb volna ezt is egy külön alárendelő viszonynak elemezni (2b). Az utóbbi ábra további előnye, hogy tükrözi a szórendi viszonyokat. Az ábra alján a szavak lineáris rendjük szerint következnek, és összekötő vonalakkal vannak megfeleltetve a függőségi ágrajz, azaz a szerkezeti rend csomópontjainak (a lineáris és a szerkezeti rend fogalmához vö. Tesnière 1959).

(2a)

(2b)

A jelen cikknek nem feladata, hogy részletesen tárgyalja az összetevős szerkezeti és a függőségi elemzés előnyeit, illetve hátrányait. Röviden annyi megemlíthető, hogy míg az összetevős szerkezeti elemzés kategóriákat ad a szórend magyarázatához (vö. a topik és a fókusz fogalmát É. Kiss elemzésében), addig a (2a,b)-ben bemutatott függőségi elemzésekből ez hiányzik. A függőségi elemzés egyszerűbb, de egy teljes mondatelemzéshez a (2a) vagy akár a (2b) szerinti ábra semmiképp sem elegendő; például választ kellene adni arra a kérdésre, hogy miért fordul meg az igekötő és az ige sorrendje az *alig* után. Egy függőségi alapokon álló, de a magyar szórendi jelenségekkel is foglalkozó mondatelemzésre Imrényi (2017)-ben tettem javaslatot.

3 A MONDAT ÉPÜLET. Az összetevős szerkezeti elemzés metaforikus háttere

A tanulmánynak ebben a részében a mondat generatív, összetevős szerkezeti elemzését tárgyalom, és annak szemléletmódját A MONDAT ÉPÜLET metaforából eredeztetem. Azt, hogy ez a metafora befolyásolja a mondat generatív megközelítését, vagy legalábbis hogy így beszélhető el legkönnyebben ez a fajta mondatelemzés, vélhetően maguk a generatív nyelvészek is elismernék. Például mint É. Kiss Katalin megfogalmazza,

A magyar nyelv mondatnana azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hogyan, milyen szabályok szerint, milyen megszorításoknak engedelmessé **rakjuk össze** a magyarban a szavakat kifejezéseké, a kifejezéseket pedig mondatokká. (É. Kiss 2006b: 110, kiemelés I. A.)

A céloom így inkább az, hogy feltárjam e metafora (nem feltétlenül tudatosuló) implikációit, és rámutassak azok problematikus mivoltára a MONDATSZERKEZET mint céltartomány megértése szempontjából.

Imrényi András:
Versengő metaforák: a mondat forrástartományai
Argumentum 17 (2021), 294-312
 Debreceni Egyetemi Kiadó
 DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/16

A gondolatmenetet kezdjük a forrástartomány vizsgálatával. Hogyan jön létre egy épület? Pontosabban: melyek az épületek létrejöttével kapcsolatos naív tudásnak azok az elemei, amelyek metaforikus leképezésekben részt vesznek, döntően befolyásolva egy épületként megértett céltartomány feldolgozását?

Az első fontos dolog, hogy egy épülethez kisebb egységek, „építőkockák” kellenek. Ezek az egységek az épület felépítését megelőzően már léteznek, és valamilyen számukra kijelölt helyen – egymásra pakolva, szerves kapcsolatok nélkül – tárolhatók, majd onnan az építéshez kiválaszthatók. Az ÉPÍTŐKOCKA fogalma mellett vezessük be tehát a RAKTÁR fogalmát mint az ÉPÍTÉS tudáskeretének egy újabb fontos elemét. A harmadik lényeges körülmény, hogy az építőkockák maguktól, saját természetük szerint nem kapcsolódnak össze, nem szerveződnek épületekké, hanem ehhez egy KÜLSŐ ERŐ szükséges. Ez a külső erő képes az építőkockák összeillesztésére és megfelelő helyre való mozgatására. A külső erő munkájának eredményeként végül létrejön az ÉPÜLET. Ez utóbbi nem hasonlít egyetlen (mégoly fontos) elemére sem: az építőkockák önmagukban funkciótlanok, csakis más építőkockákkal együtt alkotnak szerkezeti teljes és értelmes egészet.

Az a szemlélet, hogy a mondatot kisebb egységek „összerakásával” hozzuk létre, A MONDAT ÉPÜLET (és ezzel összefüggésben: A MONDAT LÉTREHOZÁSA ÉPÍTÉS) fogalmi metafora megnyilvánulása.⁵ Ez a következő módon elemezhető a klasszikus kognitív nyelvészeti metaforaelmélet (I. Lakoff & Johnson 1980) keretében.

ÉPÍTÉS	A MONDAT LÉTREHOZÁSA
építőkockák	szavak, morfémák
raktár	szótár
a raktárból az építéshez kiválasztott építőkockák	a szótárból a mondat létrehozásához kiválasztott elemek (enumerációs lista)
külső erő (ember vagy gép) az építőkockák összeillesztéséhez és mozgatásához	szerkezetépítő szabályok a szavak, kifejezések összeillesztéséhez (<i>Merge</i>) és mozgatásához (<i>Move</i>) ⁶
a felépített épület	a kész mondat

1. táblázat. A mondat mint épület

A táblázat bal oldali oszlopában az ÉPÍTÉS mint forrástartomány, a jobb oldalon A MONDAT LÉTREHOZÁSA mint céltartomány elemei szerepelnek, páronként megfeleltetve egymásnak. A metafora következetes alkalmazása többek között az alábbi implikációkkal jár:

- 1) A szavakról úgy gondolkodunk, mint amelyek már eleve léteznek, mielőtt mondatokba építenénk be őket.
- 2) A szavak a szótárban mint raktárban nem kapcsolódnak össze egymással, hanem pusztán egymás mellett-alatt található szerves összefüggések nélkül.
- 3) A szavak nemcsak egymástól függetlenek, hanem attól a külső erőként elgondolt szintaktikai szabályrendszerrel is, amely a szerkezetépítésért felelős. A lexikon és a szintaxis két külön modul.

⁵ Ez a metafora korántsem csak a generatív nyelvészetben aktív. Például Langacker a *How to build an English clause* 'Hogyan építsünk angol mondatot?' címet adta egyik tanulmányának (Langacker 2015).

⁶ A *Merge* és *Move* terminusok pontosabb értelmezéséhez vö. Chomsky (1995).

- 4) A mondat szerkezetépítő szabályokkal való létrehozása során egy szó vagy kifejezés eredeti helyéről elmozdítható, és a mondat egy másik pontján újra beépíthető a szerkezetbe.
- 5) A metafora értelmében nem várjuk, hogy egy szó önmagában is mondatértékű legyen, hiszen egy építőkocka sem szokott önmagában épületet alkotni.

E felsorolás a metafora következetes alkalmazásáról szól – nem szükségszerű, hogy az összetevős szerkezeti elemzést választó nyelvész mindegyikkel azonosuljon. Elmondható azonban, hogy nagyfokú tudatosságot igényel az ezen implikációktól való megszabadulás, ha a mondat létrehozását az ÉPÍTÉS metaforikus forrástartománya felől értelmezzük. Márpedig megítélésem szerint meg kell szabadulni a felsorolt implikációk mindegyikétől (azaz valójában: magától a metaforától). Az utóbbi évtizedek tudománytörténete pedig akár úgy is értelmezhető, mint a megszabadulás lépéseinek a sorozata különféle, a fősodratú generatív nyelvtanról leváló vagy azzal szembenálló elméletek, irányzatok részéről.

Az, hogy a szavaknak van egy mondatbeli használatuktól, (lehetséges) mondatbeli környezeteiktől független, *a priori* létmódja, alighanem egy olyan illúzió, amelyet a nyomtatott szótárak keltenek bennünk. Valójában nem előzetesen, a mondatoktól függetlenül már létező szavakból szerkesztünk mondatokat, hiszen egy szó ismerete elválaszthatatlan használati kontextusának az ismeretétől. Ahogyan Taylor írja:

Ismerni egy szót többek között azt jelenti, hogy ismerjük azokat a mondat szerkezeti mintázatokat, amelyekben előfordul. [...] Egy további fontos aspektusa egy szó ismeretének, hogy ismerjük az adott nyelvbeli gyakoriságát, mind az általános gyakoriságát, mind pedig a különféle kontextuális és szituációs változók szerinti gyakoriságát.⁷ (Taylor 2017: 253, ford. I.A.)

Természetesen (és mindebből következően) egy szó ismerete fokozatosságot mutat: kezdetben esetleg csak minimális elképzeléssel rendelkezünk használati feltételeiről, majd ez a tudás újabb, az adott szót tartalmazó használati események feldolgozásával egyre bővül. Mégis alapvetésként rögzíthető, hogy egy szó ismerete mindig egy potenciális mondatrészlet (vagy mondat) ismeretét jelenti, ezért magában foglalja a nyelvi és szituációs kontextussal kapcsolatos tudást vagy elvárást is.

Áttérve a felsorolás második elemére, a mentális lexikonról ma már aligha lehet úgy gondolkodni, mintha szavak puszta listája volna. Sokkal inkább egy hálózatos szemlélet vált uralkodóvá, amely szerint a szavak különféle szemantikai, fonológiai, morfológiai (azaz egyszerre szemantikai és fonológiai) kapcsolatokban (Bybee 2001), kollokációs viszonyokban stb. állnak egymással, és pontosan ezen kapcsolatok által, ezek metszéspontjaként léteznek (vö. már Firth aforizmáját is: *You shall know a word by the company it keeps*, szabad fordításban: 'Akkor ismersz egy szót, ha tudod, milyen más szavak társaságában forgolódik', Firth 1957: 11).⁸ Ez igencsak eltér attól a módtól, ahogyan az építőkockák tárolódnak a raktárban, azaz a metaforának ezt az implikációját is mindinkább sikerül maga mögött hagynia a nyelvészetnek.

A harmadikként említett implikáció kiküszöbölése a konstrukciós nyelvtan elméleti keretében valósult meg (vö. Goldberg 1995, Croft 2001, Langacker 2005). Ez az irányzat elutasítja a lexikon és a szintaxis két külön modulként való felfogását, és a mondat szerkezeti mintázatokat

⁷ "To know a word is to know, inter alia, the kinds of constructions in which it can occur [...]. A further crucial aspect of knowing a word is knowing its frequency in the language, both its overall frequency and its frequency with respect to a range of contextual and situational variables."

⁸ Köszönöm Simon Gábornak, hogy felhívta a figyelmemet Firthnek erre a gondolatára.

(„konstrukciókat”) a szavakhoz hasonlóan tanult forma-jelentés párokként közelíti meg.⁹ Algoritmikus szabályok helyett a példányok közös tulajdonságait tartalmazó sémákat feltételez, amelyek nem függetlenek konkrét megvalósulásaiktól, hanem éppen általuk léteznek, hiszen belőlük lettek elvonva absztrakció útján.

Ami a negyedik implikációt illeti, jól látható, hogy a mozgatósi szabályok feltételezése megint csak A MONDAT ÉPÜLET metaforán alapul: ahogyan egy épületet, úgy egy mondatot is át lehet építeni a transzformációs generatív nyelvtan szerint. A mozgatósi szabályokat ma már a fősodratú generatív nyelvtant leszámítva minden jelentős grammatikaelmélet elutasítja, a Chomskytól eltávolodó alternatív generatív irányzatok is (mint amilyen az LFG és a HPSG). Ennek oka, hogy sem a pszichológiai plauzibilitás, sem a gyakorlati (formális elméletek esetében főként számítástechnikai) alkalmazás szempontjából nem tűnik szükségesnek vagy éppen előnyösnek az a feltételezés, hogy a mondat szerkezet ilyesfajta átalakításokon esik át.

Végül – elsősorban A MONDAT NÖVÉNY metaforával összevetve – említést érdemel az építés-metaforának az az implikációja is, hogy a szavak önmagukban nemigen tölthetnék be egy mondat szerepét, hiszen az építőkockák sem teljes értékű épületek. Számos nyelvben, így a magyarban is jó érveket lehet felsorolni az igék sematikus mondatként való értelmezése mellett (vö. Imrényi 2019a, 4.1.3. fejezet), így a metaforának ez az implikációja is előnytelennek látszik.

Összességében elmondható, hogy az építés-metafora – vagy ahogyan Langacker (1987: 452) nevezi, az építőkocka-modell – egy koherens, de nem különösebben előnyös szemléletmódot alapol meg a mondattanban. Számos esetben a metafora implikációi tévesnek látszanak, így ezek tudatos kiküszöbölésével lehetne csak a metaforát (mint részleges megértési modellt) alkalmazni. Számomra azonban úgy tűnik, hogy az összes jelentős implikációtól érdemes megszabadulni, így magától a metaforától is.

4 A MONDAT CSALÁD. A függőségi elemzés metaforikus háttere

Míg az összetevős szerkezeti elemzés legfontosabb metaforájának A MONDAT ÉPÜLET látszik, addig a függőségi elemzésben a mondat sokkal inkább egy társas viszonyrendszer, hálózat képét ölti. Társas viszonyrendszereink archetipikus formája a család, amely különféle egyéb viszonyrendszerek forrástartományaként is szolgál (vö. A NEMZET CSALÁD metaforát, l. Lakoff 2002, Kövecses 2017a). A tanulmánynak ebben a fejezetében a mondat függőségi elemzését A MONDAT CSALÁD fogalmi metafora megnyilvánulásaként értelmezem – azt feltételezve, hogy ez az az archetipikus forrástartomány, amely az említett megközelítésmódot támogatja. Mindez nem jelenti azt, hogy A MONDAT CSALÁD egyszersmind a legjobb metafora is volna a függőségi elemzés megvilágítására: az 5. fejezetben tárgyalt Brassai-féle tanító metaforák sok szempontból előnyösebbek.

Az előző fejezethez hasonlóan kezdjük ismét a forrástartomány körüljárásával, érdemes lesz továbbá összehasonlító megjegyzéseket is tenni az ÉPÜLET és a CSALÁD mint forrástartományok viszonyáról. Míg egy épület kapcsán feltehető a kérdés, hogy „hogyan rakjuk össze az építőkockákat épületekké”, addig a CSALÁD fogalmi tartományában – legalábbis a prototípust tekintve – nemigen lehet szó annak a vizsgálatáról, hogy „hogyan rakjuk össze a felnőtteket és a gyerekeket családokká”. Az építőkockák már az épület felépítését megelőzően léteznek és

⁹ Megítélésem szerint kissé szerencsétlen az irányzat elnevezése. A *konstrukció* szó maga is A MONDAT ÉPÜLET metaforát idézi fel, pedig a konstrukciós nyelvtan éppen az építőkocka-moddellel szemben fogalmazódott meg, rámutatva arra, hogy egy egész tulajdonságai nem feltétlenül vezethetők le a részei tulajdonságaiból.

Imrényi András:
Versengő metaforák: a mondat forrástartományai
Argumentum 17 (2021), 294-312
 Debreceni Egyetemi Kiadó
 DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/16

egy raktárban tárolhatók, a család viszont elsődleges az egyénhez viszonyítva: az egyén világra jövétele pillanatában egy már létező család újabb tagjaként jelenik meg. Végül egy további fontos különbség az ÉPÜLET és a CSALÁD fogalmi tartománya között, hogy míg az építőkockák összeépülése egy külső erő munkájának az eredménye, addig az ember eleve társas lényként létezik, és a (felnőtt) családtagok maguk rendelkeznek minden képességgel, ami a család bővüléséhez szükséges. Összességében tehát az ÉPÍTŐKOCKA – RAKTÁR – KÜLSŐ ERŐ elemsorral teljesen ellentétes eredményre jutunk.

A MONDAT CSALÁD fogalmi metafora a következő leképezéseken keresztül támogatja a mondat szerkezet megértését.

CSALÁD	MONDAT
családtagok	szavak, mondatrészek
a család bővülése újabb leszármazottal; szülő-gyermek viszony	a mondat bővülése újabb mondatrészszel; alaptag-bővítmény viszony
a család elsődleges a családtagokhoz képest aki egy adott viszonylatban gyermek, az egy másikban szülő lehet	a mondat elsődleges a szavakhoz képest egy szó lehet egyszerre bővítmény (az alaptagjához viszonyítva) és alaptag (a saját bővítményéhez viszonyítva)
egy anyának több gyermeke lehet	egy alaptagnak több bővítménye lehet
minden gyermeknek csak egy anyja van	minden bővítménynek csak egy alaptagja van

2. táblázat. A mondat mint család

A CSALÁD-nak mint forrástartománynak ugyanakkor nem minden eleme képezhető le a MONDAT-ra (annak függőségi elemzésére) mint céltartományra. Miközben a szülő-gyermek viszony jól megfeleltethető az alaptag-bővítmény viszonyoknak (mindkettőre érvényes, hogy a pár második tagja nem jelenhet meg az első nélkül), addig például a házastársak viszonyának nincs mondattani megfelelője.¹⁰

Az összetevős szerkezeti elemzés egyik legfontosabb alapfeltevése, hogy a kisebb egységekből nagyobb egységek jönnek létre. A függőségi elemzés ezzel szemben elemi (tipikusan szóalaknyi) egységek viszonyrendszereként, hálózataként értelmezi a mondatot. Ez nem jelenti azt, hogy egyes, a szónál nagyobb, de a mondatnál kisebb egységek grammatikai szerepét ne lehetne ebben a megközelítésmódban is elismerni, ám ezek az egységek a függőségi elemzésben nem külön csomópontoknak, hanem hálózatrészeknek felelnek meg (vö. Imrényi 2019b). A MONDAT CSALÁD metafora a függőségi nyelvtannak ezt a vonatkozását is megfelelően támogatja: ahogyan a mondaton belül, úgy a családban is vannak szorosabban kapcsolt hálózatrészek (modulok).

Azt a feltételezést, hogy A MONDAT CSALÁD metafora erőteljesen hat a függőségi elemzésre, számos szakirodalmi példával lehetne igazolni. Az alaptag és a bővítmény legelterjedtebb angol megnevezései ugyan a *head* és a *dependent*, de a *mother* és *daughter* kifejezések is elterjedtek – vö. pl. Koller & Striegnitz (2002), Osborne (2005) –, azonos alaptag bővítményei pedig egymás „nővérei” (*sister*). Megjegyzendő, hogy A MONDAT CSALÁD metafora ezen elemeivel

¹⁰ A magyar hagyományos iskolai mondattan korábbi változatában az alany és az állítmány még nem alá-, hanem hozzárrendelő viszonyban állt (vö. Rác 1968). Ez esetleg felfogható úgy, mint a házastársak viszonyának mondattani leképeződése.

az összetevős szerkezeti elemzés is gyakran él a gráf pontjai közötti viszonyok jellemzésekor (vö. Radford 1988). E terminológiai keveredés ellenére aligha vitatható azonban, hogy ez utóbbi uralkodó metaforája A MONDAT ÉPÜLET, mint ahogy az is egyértelműnek látszik, hogy a két metafora döntő szempontok szerint gyökeresen ellentmond egymásnak.

Összegzésül, ebben a fejezetben amellett érveltem, hogy a mondat függőségi elemzésének archetipikus metaforája A MONDAT CSALÁD. Ugyanakkor mint már utaltam rá, ez nem jelenti azt, hogy ez egyben a legjobb metafora is volna a függőségi mondatelemzés számára. A következőkben két olyan tanító célzatú metaforát tárgyalok, amelyek bizonyos tekintetben még előnyösebbek.

5 Brassai Sámuel tanító metaforái

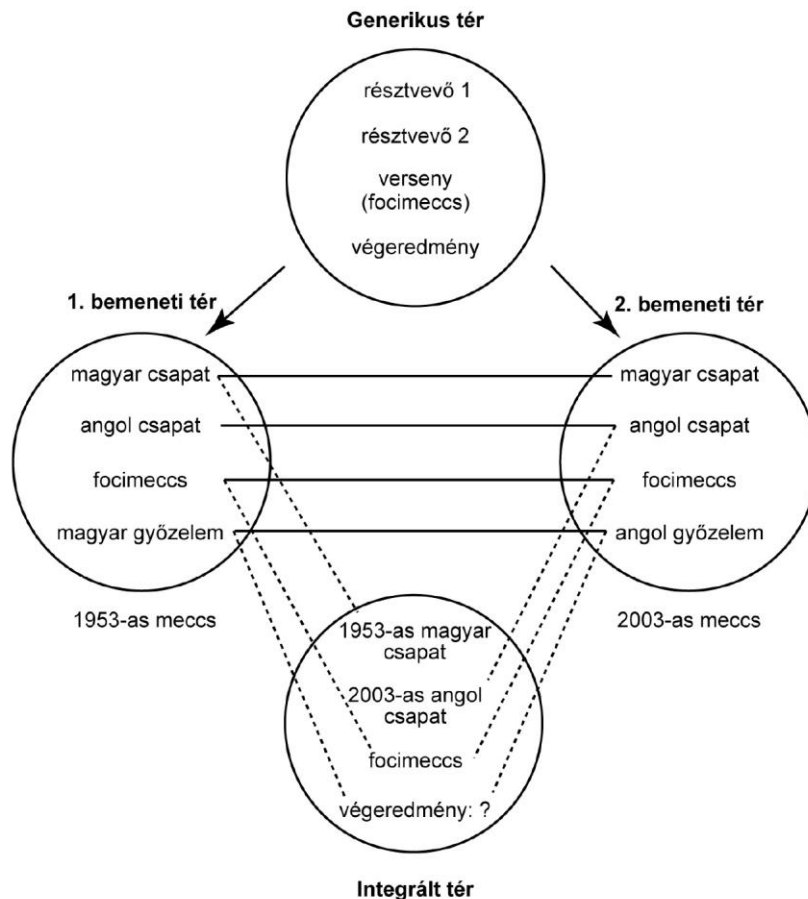
Mayer (1993) tanító metaforáknak nevezi azokat a metaforákat, amelyek segítik a diákokat a tudomány megértésében. Brassai Sámuel erdélyi polihisztor a függőségi nyelvtan egy korai képviselője (vö. Imrényi & Vladár 2020), aki az igeközpontú, függőségi mondatelemzés megvilágítására két tanító metaforát is kidolgozott: ezek A MONDAT FEUDÁLIS TÁRSADALOM (Brassai 2011/1860) és A MONDAT NAPRENDISZER (Brassai 1873). Ebben a fejezetben Brassai két metaforáját a fogalmi integráció elméleti keretében (Fauconnier & Turner 2002) elemzem, így először ennek a keretnek néhány jellemzőjét szükséges röviden áttekinteni.

A fogalmi metafora standard elmélete (Lakoff & Johnson 1980) a metaforát két fogalmi tartomány, egy forrás- és egy céltartomány közötti leképezések rendszereként fogta fel. A Gilles Fauconnier és Mark Turner nevéhez kötődő fogalmi integráció elmélete (Fauconnier & Turner 2002) többek között három ponton hoz újat ehhez a megközelítéshez képest. Egyrészt a modelljünkben nem fogalmi tartományok, hanem mentális terek kapcsolódnak össze (ezek viszonyához vö. Kövecses 2017b). Másrészt a forrás- és céltartomány terminusok által sugalltakkal ellentétben a leképezések hangsúlyozottan kétirányúak (lehetnek), amit a „bemeneti terek” fogalmával fejez ki a modell. Harmadrészt a bemeneti tereken kívül két további tér is a leírás részévé válik: egyfelől az ún. generikus tér, amely a bemeneti terek közös tulajdonságait tartalmazza elvontabb formában, másfelől az integrált tér, amelyben a bemeneti terekből származó elemek vegyülnek (*blending*), emergens következményekkel.

A fogalmi integráció modellje nemcsak a metaforák területén alkalmazható, hanem például különböző gondolatkísérletek, elképzelt eseménysorok értelmezéséhez is. Kövecses és Benczes (2010) többek között egy olyan példával szemlélteti a modell működését, amely a 1953-as angol-magyar futballmérkőzés 50. évfordulójához kapcsolódik. Mint írják, az évforduló kapcsán

az egyik brit újság arról írt, mi lehetne a kimenetele annak a focimeccsnek, amelyet az 1953-as magyar aranycsapat játszana a 2003-as angol válogatottal. Ennek az eseménynek a megértéséhez olyan tükör hálózatra van szükség, ahol a VERSENY kerete [...] strukturálja mind a négy szemantikai teret, ami a két résztvevőből (az angol és a magyar válogatottból), magából a versenyből (ebben az esetben a focimérkőzésből) és a végeredményből áll. Az egyik bemeneti térben az 1953-as focimeccs található, amelyben a magyar csapat fölényesen legyőzte az angolokat. A másik bemeneti térben a 2003-as focimeccset találjuk, ahol az angolok győzték le a magyarokat. A blendben azonban már az 1953-as bemeneti tér aranycsapata és a 2003-as bemeneti tér angol válogatottja játszik egymással, és a végeredmény bizonytalan, hiszen két nagyon erős csapat küzd egymással. (Kövecses & Benczes 2010: 213)

Mindezt az alábbi ábrával mutatják be. Mint látható, az integrált tér emergens (a bemeneti terekből nem örökölt) része, hogy a képzeletbeli meccsnek kérdéses a kimenete. A generikus tér szerepe pedig az, hogy meghatározza azt az általános sémát, amely a további terekben különböző módokon dolgozódik ki.

1. ábra. Fogalmi integráció (Kövecses & Benczes 2010: 213)

A továbbiakban Brassai Sámuel két tanító metaforáját elemzem, feltárva a bemeneti terek közötti megfeleléseket, és a fogalmi integráció keretében megvizsgálva azt is, hogy a generikus és az integrált tér milyen hozadékkal jár a leírás számára. Brassai első metaforája a következő kifejtést kapja:

Ott székel a mondat közepén, elején vagy végén, a hol székhelyét választania tetszik, a fejedelem, az ige, s fűzi magához az értelmi hódolat kötelékeivel vasallusait az igehatározókat [= bővítményeket]. [...] [A]z ige fejedelemsége nem kényuralom, s alattvalói nem rabszolgák, hanem törvényesen szabályozott viszonyaik vannak urokhöz és egymáshoz, autonómiájok, némi rangfokozatuk, s egy bizonyos feudalizmus, melynek jelszava, szintúgy mint ama történelminek, a »nulle terre sans seigneur« [nincs föld úr nélkül]. (Brassai Sámuel 2011/1860: 48)

A metafora értelmében A MONDAT FEUDÁLIS TÁRSADALOM. Nézzük meg először a korábbi elemzések mintájára, hogy milyen megfelelések vannak a forrás- és a céltartomány között!

Imrényi András:
Versengő metaforák: a mondat forrástartományai
Argumentum 17 (2021), 294-312
 Debreceni Egyetemi Kiadó
 DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/16

FEUDÁLIS TÁRSADALOM	MONDAT
a társadalom tagjai	szavak, mondatrészek
fejedelem (a hierarchia csúcsán)	ige (a hierarchia csúcsán)
aszimmetrikus személyközi viszonyok (úr + vazallus)	aszimmetrikus viszonyok a mondatrészek között (alaptag + bővítmény)
egy vazallusnak lehet saját vazallusa	egy bővítménynek lehet saját bővítménye
egy úrnak több vazallusa is lehet	egy alaptagnak több bővítménye is lehet
minden vazallus egy úrhoz kapcsolódik közvetlenül	minden bővítmény egy alaptagnak van közvetlenül alárendelve
„nulle terre sans seigneur”	minden szó része a struktúrának

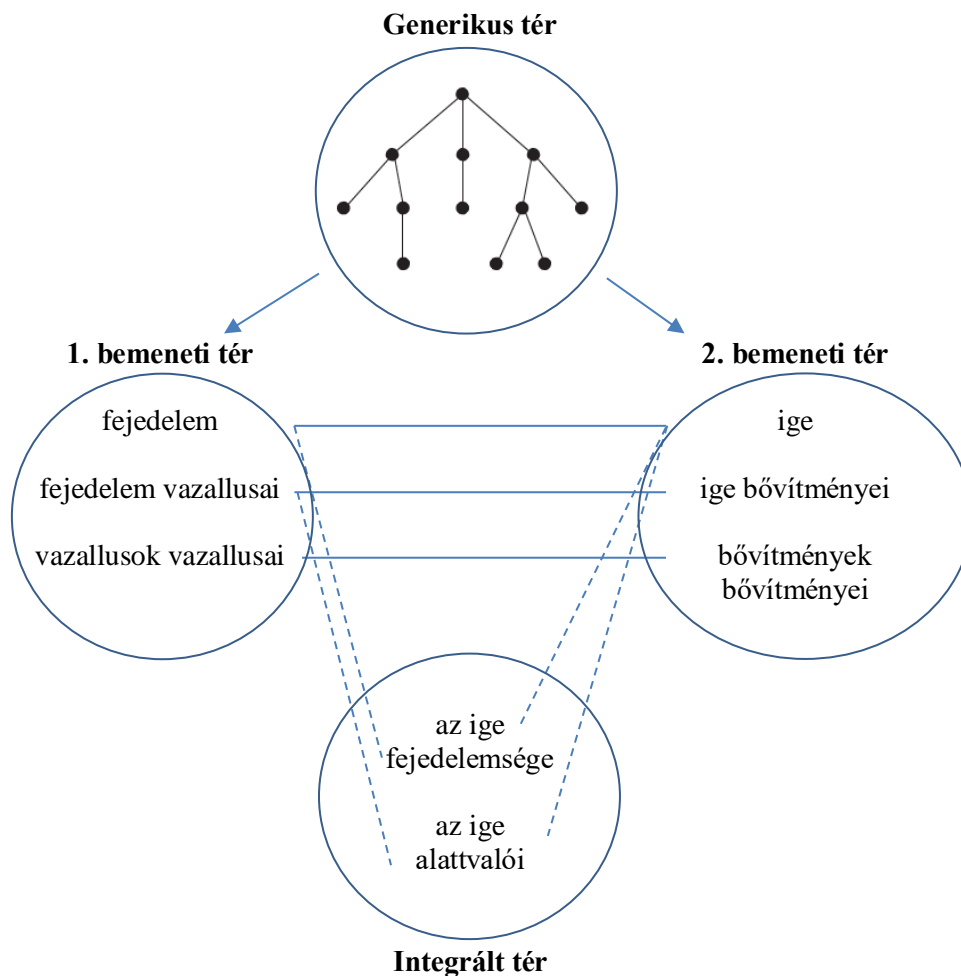
3. táblázat. A mondat mint feudális társadalom

Az első és legszembevetőbb megfelelés, hogy mindkét tartományban van egy egyedüli domináns csomópont: a feudális társadalomban a fejedelem, a mondatban az ige. A struktúra hierarchikusan szerveződik: egy úr és egy vazallus aszimmetrikus viszonyának megfelel egy alaptag és egy bővítmény függőségi viszonya. Érvényesül a szinteződés is: ami egy adott viszonyban vazallus, illetőleg bővítmény, az egy másik viszonyban, saját alárendeltjéhez képest úr, illetőleg alaptag lehet.

A további párhuzamok a struktúrára vonatkozó megszorítások formáját öltik, és az eddigieknél elvontabbak. Akárcsak a feudális társadalomban, a mondatban is megfigyelhető, hogy egy csomópontnak több más csomópont alárendelődhet, de ez utóbbiak egyetlen domináns csomóponttal kapcsolódnak közvetlenül. Végül – legalábbis Brassai felfogása szerint – a mondatban éppúgy minden szó betagozódik a hierarchiába, ahogyan a feudális társadalomban is minden földnek kell, hogy legyen ura. Megjegyzendő, hogy a magyar iskolai mondatelemzésben ez nincs teljesen így: bizonyos szavak (például a *talán*, *valószínűleg*, *sajnos*, *szerencséje* módosítószók) kimaradnak az elemzésből. E probléma orvoslása javaslatom szerint egy többdimenziós megközelítésben lehetséges (l. Imrényi 2017).

A fogalmi integráció elmélete a generikus és az integrált tér révén bizonyos összefüggéseket egyszerűbben képes bemutatni. A struktúrára vonatkozó megszorításoknak a bemeneti terekben való feltüntetése helyett megfelelőbb megoldásnak látszik, ha a generikus térben helyezük el azt a matematikai objektumot (egy irányított gyökeres fa típusú gráfot), amely a fogalmi integrációban résztvevő tereket strukturálja. Az integrált tér hozadékát abban látom az elemzés számára, hogy megvilágítja a metaforikus nyelvi kifejezésekben tetten érhető vegyülés (pl. az *ige fejedelemsége*, az *ige alattvalói* birtokos jelzős szintagmák) fogalmi hátterét: a bemeneti terek különböző elemeinek összekapcsolódását.

Az elmélet keretében a metafora a következőképpen ábrázolható.

2. ábra. Fogalmi integráció: a mondat mint feudális társadalom.

A metafora előnye A MONDAT CSALÁD metaforához viszonyítva, hogy a két bemeneti tér kulcsfontosságú elemei mindkét irányban jól megfeleltethetők egymásnak. Míg a CSALÁD terének egy lényeges része, a házastársak viszonya nem vesz részt a metaforikus leképezésekben (az igeközpontú függőségi elemzésben nem felel meg neki semmi), addig a feudális társadalomnak az az egyszerűsített modellje, amelyen a metafora alapul, minden fontos részletével hozzájárul a mondat szerkezet feldolgozásához. A generikus térben megjelenő gráf mint séma ugyanolyan természetesen „kitölthető”, kidolgozható egy feudális társadalom, mint egy mondat elemeivel.

Némileg meglepő módon Brassai a jelek szerint nem volt tökéletesen elégedett a mondat feudális társadalomként való metaforikus értelmezésével. 1873-as művében egy újabb tanító metaforával élt, ezúttal a mondat és a naprendszer szerkezete között vonva párhuzamot. A metafora kifejtése a következő:

[A]bban a rendszerben, amit »mondat«-nak (Satz, phrase) neveznek, a nap – az uralkodó középpont – az ige. Ez vonzza a körülete keringő s forgó planétákat, melyeket a nyelvtanok Subject, Atribut, Object, Umstandswort, s ki tudja még hány különböző nevek alatt tárgyalnak, s a melyeket mindnyájukat én a »határozó« rovatfogalom alá húzok. És méltán, mert syntaktikai tekintetből épen semmi különbség sincs köztük. Egy igazán szabatos mondatban egyikök sem előbbvaló, egyikök sem lényegesebb, egyikök sem nélkülözhetlenebb, mint akármelyik másik. A határozók ismét holdakat vonzanak és vezetnek magok körül

Imrényi András:
Versengő metaforák: a mondat forrástartományai
Argumentum 17 (2021), 294-312
Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/16

jelzők képében, melyek megint különféle alakokban jelennek meg; de azért, mint határozók határozói, syntactice mind egyneműek. A mondat szerkezet azonban ennél tovább is mehet; mert a jelzőknek magoknak is lehetnek határozói, sőt még imezeknek is, míg el nem vész a mondat be- és átlátszhatósága. (Brassai 1873: 5–6)

A korábbiakhoz hasonlóan vizsgáljuk meg először ismét a forrás- és a céltartomány közötti megfeleléseket, a szerkezetre vonatkozó megszorításokat a tartományok tulajdonságai közé felvéve.

NAPRENDSZER	MONDAT
égitestek	szavak, mondatrészek
nap (a rendszer középpontjában)	ige (a rendszer középpontjában)
égitestek közötti, a tömegvonzáson alapuló aszimmetrikus viszonyok	mondatrészek közötti, jelentésbeli összefüggésen alapuló aszimmetrikus viszonyok (alaptag + bővítmény)
egy vonzott égitest maga is tömegvonzást fejt ki, kapcsolódhat hozzá további égitest	egy bővítménynek lehet saját bővítménye
a napnak több bolygója van, a bolygóknak több holdjuk is lehet	egy alaptagnak több bővítménye is lehet
minden égitest egyetlen másik égitest körül kering	minden bővítmény egy alaptagnak van közvetlenül alárendelve

4. táblázat. *A mondat mint naprendszer*

A MONDAT FEUDÁLIS TÁRSADALOM metaforához képest az új metafora számos újdonságot hoz. Noha gráfelméleti értelemben a két forrástartomány nagyon hasonló, az elemek térbeli elrendezése más. Míg a feudális társadalomként megértett mondatban a FENT-LENT képi séma érvényesül, addig a naprendszer a CENTRUM-PERIFÉRIA képi sémát vetíti rá a céltartományra.¹¹ Egy további, mindenképp előnyösnek számító újdonság, hogy az égitestek viszonyának alapja természeti törvény (a tömegvonzás), szemben egy úr és egy vazallus jóval önkényesebbnek tekinthető viszonyával. Ezzel összefüggésben az új metafora sokkal erősebb implikációkkal rendelkezik a függőségi viszonyok és a szórend közötti megfelelések kapcsán. Miközben egy úr és egy vazallus fizikailag távol eshet egymástól, addig a bolygók nem léphetnek ki a nap vonzaskörzetéből, mint ahogy a holdak sem a bolygókéből. Ez szintén előnyös váltás, mivel a mondatban is megfigyelhetjük, hogy a bővítmények jellegzetesen alaptagjuk közelében szoktak elhelyezkedni (ezt a függőségi nyelvtani szakirodalom a projektivitás elveként tartja számon, l. Nivre 2005: 10).

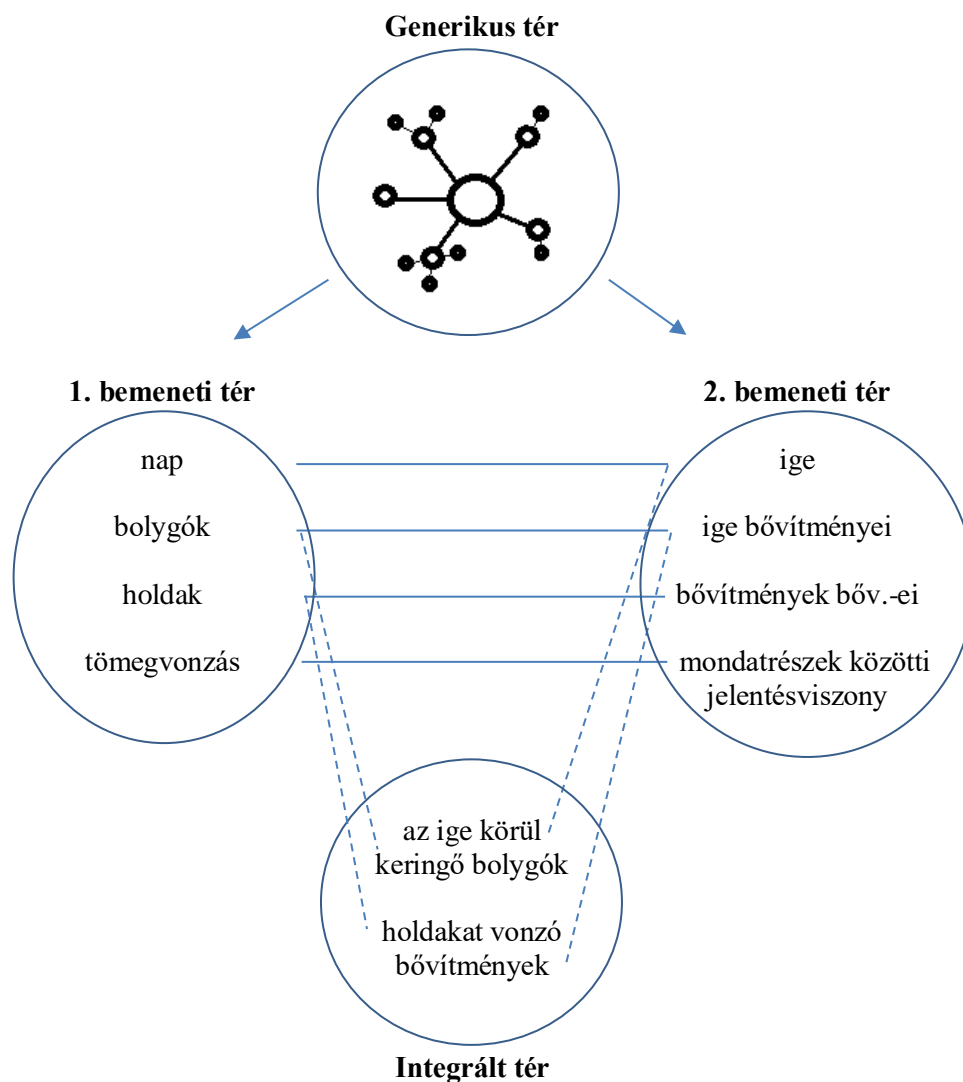
Ugyanakkor bizonyos szempontból a korábbi metaforának is vannak határozott előnyei. Mint említettem, a feudális társadalom egyszerűsített modelljének minden kulcsfontosságú részlete leképezhető a mondatra. Ugyanez nem mondható el a naprendszerről, amelyben a bolygók saját tengelyük körüli forgása és nap körüli keringése nem igazán hoz jelentős hasznot a mondat megértése számára. A nap körüli keringés motívumát ugyanakkor Brassai kifejezetten hangsúlyozza, ezért érdemes meggondolni, nincs-e mégis valamilyen hozadéka a függőségi

¹¹ Arra nézve, hogy a szerkezeti metaforák esetében a forrástartomány képi sémája határozza meg a céltartomány struktúráját, l. Kövecses 2010: 44.

elemzés számára. Megítélésem szerint ez a hozadék abban állhat, hogy amennyiben több mondat szórendjét hasonlítjuk össze, megfigyelhetjük az ige bővítményeinek rugalmas szórendjét (pl. az alany a magyarban az ige előtt és mögött is előfordulhat). Ha ezeket a szórendi pozíciókat képzeletünkben egy elliptikus pálya pontjaiként integráljuk, akkor a nap körüli keringés mozzanatának is megtalálhatjuk a mondattani megfelelőjét.

Hátránya lehet továbbá az új metaforának – mint azt Brassai is jelzi –, hogy a naprendszerben a holdaknak már nincsen saját holdjuk, legalábbis hétköznapi tudásunk szerint nincsen. (A csillagászatban ez egy olyan elméleti lehetőség, amelyet jelenleg is vizsgálunk.¹²) Mivel a mondatban egy bővítmény bővítményének (stb.) is lehet bővítménye, ebből a szempontból a FEUDÁLIS TÁRSADALOM forrástartománya előnyösebb, hiszen ott a vazallus vazallusának (stb.) is lehet vazallusa.

A fogalmi integráció elméletében a metaforát az alábbi módon lehet elemezni.

3. ábra. Fogalmi integráció: a mondat mint naprendszer

¹² Vö. <https://phys.org/news/2019-01-earth-submoon.html> (Letöltve: 2021. 04. 02.).

Mint látható, a szerkezetre vonatkozó megszorításokat (például azt, hogy egy alaptagnak több bővítménye lehet) ez az elemzés mód a generikus térben elhelyezett geometriai alakzattal fejezi ki. Az integrált tér szerepe pedig megint csak az, hogy bemutatja a fogalmaknak azt a vegyülését, amely metaforikus nyelvi kifejezések megjelenéséhez vezet (pl. Brassai szövegrésze szerint az ige planétákat vonz, a határozók, azaz az ige bővítményei pedig holdakat).

A két tanító metaforával kapcsolatban felvetődhet a kérdés, hogy a második felváltja-e az elsőt vagy inkább kiegészítik egymást a mondat függőségi elemzésének a támogatásában. Bár Brassai alighanem azért tett javaslatot újabb metaforára, mert az elsővel nem volt tökéletesen elégedett, a két metafora a lényegét tekintve nem mond ellent egymásnak, és mint láttuk, más-más előnyökkel, illetve hátrányokkal rendelkeznek. Kövecses (2010) felveti a kérdést, hogy az emberek miért alkalmaznak több forrástartományt is egyazon céltartomány feldolgozására, és erre a következő választ adja: „Mivel a fogalmaknak (a forrás- és a célfogalmaknak is) számos aspektusuk van, a beszélőknek több forrástartományra is szükségük van ahhoz, hogy a célfogalom különféle aspektusait megértsék”¹³ (Kövecses 2010: 96). Hasonló okokból elmondható, hogy Brassai javaslatai A MONDAT CSALÁD metaforát sem írják felül. Ha a szerkezet egészének szerveződését próbáljuk leírni, a matematikai absztrakció megalapozásához keresünk analógiákat, akkor erre a célra Brassai metaforái jóval alkalmasabbak. Ugyanakkor egyáltalán nem zárják ki annak a lehetőségét, sőt hasznát, hogy az alaptag-bővítmény viszonyokat a szülő-gyermek kapcsolatok mintájára képzeljük el.

Mindebből egy újabb kérdés is adódik: nem lehet-e, hogy a mondat összetevős szerkezeti és függőségi elemzése között sem olyan kibékíthetetlen az ellentét, mint ahogyan azt a tanulmány eddigi érvelése sugallta? A kérdés azért is aktuális, mert Chomsky (1995) minimalista programjának egyes tendenciáit Osborne, Putnam és Gross (2011) a függőségi nyelvtan felé tett lépésekként értékelik. Bár egy ilyesfajta közeledést magam sem tartok kizártnak, úgy látom, hogy ez pontosan A MONDAT ÉPÜLET metafora implikációjától, sőt magától a metaforától való megszabadulás révén válhat lehetségessé. Amint a mondatban (beleértve annak formális nyelvészeti iskoláit is) sikeresen maga mögött hagyja ezt a metaforát, és forrástartományt keresve inkább a társas viszonyrendszerek, hálózatok irányába fordul, az elméletek közötti távolság csökkenhet. Ez azonban azzal járna, hogy több évtized kutatómunkájának egyik legfontosabb alapfeltevését kell felülvizsgálni, mindazon eredményekkel együtt, amelyek erre épültek. Mert ha a mondatokat nem is, az elméleteket továbbra is érdemesnek látszik az ÉPÜLET forrástartománya felől értelmezni (vö. Lakoff & Johnson 1980: 53, Grady 1997).

6 Összefoglalás

A tanulmány – címében Kövecses (2009)-et megidézve – a mondat összetevős szerkezeti és függőségi elemzését támogató metaforákat vizsgálta, különös tekintettel Brassai Sámuel két tanító metaforájára. Megítélésem szerint a mondatszerkezet e két fő megközelítésmódja közötti különbség visszavezethető arra, hogy míg az összetevős szerkezeti elemzés uralkodó metaforája A MONDAT ÉPÜLET, addig a függőségi nyelvtan sokkal inkább A MONDAT CSALÁD metaforán alapul. E két metafora gyökeresen eltér egymástól, a SZERKEZET fogalmának teljesen más feldolgozását kezdeményezi. Míg az előbbi keretében értelmes kérdésként tehető fel, hogy

¹³ “Since concepts (both target and source) have several aspects to them, speakers need several source domains to understand these different aspects of target concepts.”

„hogyan rakjuk össze a magyarban a szavakat kifejezésekké, a kifejezéseket pedig mondatokká” (l. É. Kiss 2006b: 110), addig az utóbbiban aligha merülne fel ugyanez kutatói kérdés gyanánt (vö. a „hogyan rakjuk össze a felnőtteket és a gyermekeket családokká” kérdés abszurditását). A két metafora tehát nemigen egyeztethető össze egymással. Említést tettem arról is, hogy A MONDAT NÖVÉNY és A MONDAT EMBERI TEST metaforák szintén hozzájárulhatnak a MONDAT mint céltartomány értelmezéséhez (vö. a „mag”, illetve a „fej” kifejezések terminusértékű használatát).

Ha a mondatot épületként közelítjük meg, akkor – a metafora következetes alkalmazása esetén – a szavakat építőkövekké, a szótárat (a mentális lexikont) pedig raktárnak tekintjük. A szavak elsődlegesek, előzetesen léteznek a mondathoz képest, és ez utóbbi felépítéséhez egy külső erőként elgondolt szintaktikai szabályrendszer szükséges. A család metaforikus forrástartomány felől nézve viszont a mondat elemi (tipikusan szóalaknyi) egységek hálózata. A mondat elsődleges a szavakhoz képest, és bővüléséhez nincs szükség külső erőre, hanem a hálózat elemeinek saját természete ad erre lehetőséget. A mondatszerkezetet jelentős mértékben meghatározó függőségi viszonyok (alaptag-bővítmény viszonyok) az anya-gyermek kapcsolatok mintájára képzelhetők el. Ez a mondatszerkezet olyan tulajdonságait is képes motiválni, mint például hogy egy alaptagnak több bővítménye lehet, miközben minden bővítmény csak egyetlen alaptaghoz kapcsolódik közvetlenül. Ugyanakkor A MONDAT CSALÁD metafora hátránya, hogy a forrástartomány fontos részét képező házastársi viszonyoknak nincs mondattani megfelelője (hacsak a korábbi iskolai mondatelemzés szerint az alanyt és az állítmányt összekapcsoló „hozzárendelő szintagmát” nem tekintjük annak).

Brassai Sámuel A MONDAT CSALÁD metaforánál is előnyösebb tanító metaforákkal segítette a mondat függőségi elemzésének a feldolgozását (a „tanító metafora” kifejezést Mayer nyomán alkalmaztam, az eredeti angol elnevezés *instructive metaphor*, vö. Mayer 1993).

1860-as munkájában Brassai A MONDAT FEUDÁLIS TÁRSADALOM metaforát fejti ki, amelynek legfőbb előnye, hogy a forrás- és a céltartomány összes kulcsfontosságú eleme könnyen, természetesen megfeleltethető egymásnak. Ami a feudális társadalomban az uralkodó (Brassainál: fejedelem), az a mondatban az ige. Egy úr és egy vazallus aszimmetrikus személyközi viszonyának a céltartományban a mondat függőségi viszonyai felelnek meg. Ahogyan A MONDAT CSALÁD esetében, úgy itt is hatékonyan támogatja a forrástartomány annak a megértését, hogy egy alaptagnak több bővítménye lehet, miközben minden bővítmény egyetlen alaptagot módosít. Végül Brassai számára fontos az is, hogy a mondatban előforduló minden szónak be kell tagozódnia a hierarchiába. Ezzel analóg megszorítást képez a forrástartományban a „nincs föld úr nélkül” kitétel.

Noha az említett metafora csaknem tökéletesnek látszik, Brassai egy bő évtizeddel később mégis egy újabb metaforát vetett be a mondat függőségi elemzésének a megvilágítására (Brassai 1873). Ez a metafora A MONDAT NAPRENDSZER, amelyben a forrás- és a céltartomány között szintén számos megfelelést találunk (az ige a napnak, az ige bővítményei a bolygóknak, e bővítmények bővítményei pedig a holdaknak felelnek meg). A metafora legfőbb előnye, hogy az alaptag-bővítmény viszonyokhoz a VONZÁS fogalmát kapcsolja, és ezáltal érthetővé teszi azt a tendenciát is, hogy a bővítmények jellegzetesen alaptagjuk közelében helyezkednek el szórendi szempontból.

A két metafora viszonyáról azt javasoltam, hogy nem egymás alternatívái, hanem inkább együttesen járulnak hozzá a mondat függőségi elemzésének a megértéséhez, a céltartomány más-más aspektusait segítenek feldolgozni (vö. Kövecses 2010: 96). Brassai metaforáit a fogalmi integráció elméletében elemeztem (l. Fauconnier & Turner 2002), amely a generikus

tér és az integrált tér révén hasznos eszközöket kínál a metaforák részletesebb, árnyaltabb kifejtéséhez. Míg A MONDAT FEUDÁLIS TÁRSADALOM metafora a FENT-LENT, addig A MONDAT NAPRENDSZER a CENTRUM-PERIFÉRIA képi sémán alapul; ezeket a generikus térben elhelyezett geometriai alakzatokkal fejeztem ki.

A generatív összetevős szerkezeti elemzés fejlődésének egyes tendenciái úgy is értelmezhetők, mint a függőségi nyelvtan felé tett lépések (l. Osborne et al. 2011). Emiatt felvetődhet a kérdés, hogy valóban annyira kibékíthetetlen-e az ellentét a két megközelítésmód között, mint ahogyan azt a tanulmány bemutatta. Meglátásom szerint van esély a közeledésre, és ez már csak azért is napirendre kerülhet, mert formális nyelvészeti körökben a függőségi nyelvtan presztízse folyamatosan nő, köszönhetően a számítástechnikai alkalmazásban betöltött növekvő szerepének. Ugyanakkor e közeledés zálogát abban látom, hogy A MONDAT ÉPÜLET metaforát (és így azt a feltételezést, hogy a szavaknak mint építőkockáknak a mondathoz képest előzetes, önálló létmódja van) tudatosan maga mögött hagyja a nyelvészet. Ahogyan Hjelmslev fogalmazott: „egy totalitás nem dolgokból, hanem viszonyokból áll. [...] Objektumokat – mint a viszonyoktól független létezőket – posztulálni fölösleges axióma, következésképp egy metafizikai hipotézis, amelytől a nyelvtudománynak meg kell szabadulnia”¹⁴ (Hjelmslev 1961/1943: 23, ford. I.A.).

Irodalom

- Bánréti Z. (1998): A lexikai kiválasztás mechanizmusának és a szintaktikai szabályoknak a kölcsönhatásai az elliptikus mellérendelő mondat szerkezetben. In: Maleczki M. (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 5*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 265–287.
- Blevins, James P. & Sag, Ivan A. (2013): Phrase structure. In: den Dikken, Marcel (ed.): *The Cambridge Handbook of Generative Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press, 202–225. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511804571>
- Bloomfield, L. (1933): *Language*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Brassai S. (2011/1860): A magyar mondat. I. értekezés. In: *A magyar mondat*. Válogatta Elekfi László és Kiefer Ferenc. Budapest: Tinta, 10–98.
https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tinta/TAMOP-4_2_5-09_A_magyar_mondat/A_magyar_mondat_1_1.html (Letöltve: 2021. 04. 02.)
- Brassai S. (1873): *Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére*. Budapest: MTA.
- Bybee, J. (2001): *Phonology and language use* [Cambridge Studies in Linguistics 94.]. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612886>
- Chomsky, N. (1957): *Syntactic structures*. The Hague: Mouton.
<https://doi.org/10.1515/9783112316009>
- Chomsky, N. (1965): *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
<https://doi.org/10.21236/AD0616323>
- Chomsky, N. (1995): *The Minimalist Program*. Cambridge, MA: MIT Press.

¹⁴ “[A] totality does not consist of things but of relationships. [...] The postulation of objects as something different from the terms of relationships is a superfluous axiom and consequently a metaphysical hypothesis from which linguistic science will have to be freed.”

- Croft, W. (2001): *Radical Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198299554.001.0001>
- É. Kiss K. (2006a): Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata. *Magyar Nyelv* 102, 442–459.
- É. Kiss K. (2006b): Mondattan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 110–147.
- Firth, J. R. (1957): *Papers in linguistics, 1934–1951*. London: Oxford University Press.
- Fauconnier, G. & Turner, M. (2002): *The way we think*. New York: Basic Books.
- Goldberg, A. (1995): *Constructions: a Construction Grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grady, J. E. (1997): THEORIES ARE BUILDINGS revisited. *Cognitive Linguistics* 8.4, 267–90.
<https://doi.org/10.1515/cogl.1997.8.4.267>
- Havas F. (2003): A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások. In: Oszkó B. & Sipos M. (szerk.): *Budapesti Uráli Műhely III*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 7–44.
- Hjelmslev, Louis (1961/1943): *Prolegomena to a theory of language*. [English translation by F. J. Whitfield.] Madison: University of Wisconsin Press.
- Hockett, Ch. F. (1958): *A course in modern linguistics*. New York: Macmillan.
- Hudson, R. A. (2007): *Language networks. The new Word Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Imrényi A. (2017): Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. (A magyar nyelv kézikönyvtára 4.) Budapest: Osiris, 664–760.
- Imrényi A. (2019a): *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Budapest: Akadémia Kiadó.
<https://mersz.hu/a-magyar-mondat-viszonyhalozati-modellje> (Letöltve: 2021. 04. 02.)
<https://doi.org/10.1556/9789634544258>
- Imrényi A. (2019b): Egymásbaágyazottság a magyar mondat hálózatos szerkezetében. A láncoktól a buborékokig. *Magyar Nyelvőr* 141.2, 239–249.
- Imrényi, A. & Vladár, Zs. (2020): Sámuel Brassai in the history of dependency grammar. In: Imrényi, A. & Mazziotta, N. (eds.): *Chapters of Dependency Grammar: A historical survey from Antiquity to Tesnière*. Amsterdam: John Benjamins, 164–187.
<https://doi.org/10.1075/slcs.212.06imr>
- Keszler Borbála (szerk.) (2000): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Koller, A. & Striegnitz, K. (2002): Generation as dependency parsing. *Proceedings of the 40th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL), Philadelphia, July 2002*, 17–24. <https://www.aclweb.org/anthology/P02-1003.pdf> (Letöltve: 2021. 04.02.)
- Kövecses Z. (2009): Versengő metaforaelméletek? „Ez a sebész egy hentes”. *Magyar Nyelv* 105, 271–280.
- Kövecses, Z. (2010): *Metaphor. A practical introduction*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses Z. (2017a): A nemzet metaforái. In: Magyarai S. & Bartha K. (szerk.): *Nyelv – közösség – perspektíva*. Nagyvárad: Partium Kiadó, 9–27.
- Kövecses Z. (2017b): Levels of metaphor. *Cognitive Linguistics* 28.2, 321–347.
<https://doi.org/10.1515/cog-2016-0052>
- Kövecses Z. & Benczes R. (2010): *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980): *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. (2002): *Moral Politics: How liberals and conservatives think*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226471006.001.0001>

- Langacker, R. W. (1987): *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, R. W. (2005): Construction grammars: cognitive, radical, and less so. In: Ruiz de Mendoza Ibáñez, F. J. & Sandra Peña Cervel, M. (eds.): *Cognitive Linguistics: internal dynamics and interdisciplinary interaction*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 101–162.
- Langacker, R. W. (2015): How to build an English clause. *Journal of Foreign Language Teaching and Applied Linguistics* 2.2, 1–45. <https://doi.org/10.14706/JFLTAL15121>
- Mayer, R. E. (1993): The instructive metaphor: metaphoric aids to students' understanding of science. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 561–578. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139173865.026>
- Mel'čuk, I. (1988): *Dependency Syntax: Theory and practice*. Albany: State University Press of New York.
- Nivre, J. (2005): *Dependency grammar and dependency parsing*. Vaxjo University. https://files.ifi.uzh.ch/cl/kalju/Courses/2006_DG_Tartu/ToRead/05133.pdf (Letöltve: 2021.04.02.) <https://doi.org/10.1007/1-4020-4889-0>
- Osborne, T. (2005): Beyond the constituent: A dependency grammar analysis of chains. *Folia Linguistica* 39, 251–297. <https://doi.org/10.1515/flin.2006.39.3-4.251>
- Osborne, T., Putnam M. & Gross, T. M. (2011): Bare phrase structure, label-less trees, and specifier-less syntax. Is Minimalism becoming a dependency grammar? *The Linguistic Review* 28.3, 315–364. <https://doi.org/10.1515/tlir.2011.009>
- Osborne, T. (2019): *A dependency grammar of English. An introduction and beyond*. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.224>
- Rácz E. (1968): Mondattan. In: Rácz E. (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó. 205–457.
- Radford, A. (1988): *Transformational grammar. A first course*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511840425>
- Robinson, J. J. (1970): Dependency structures and transformational rules. *Language* 46, 259–285. <https://doi.org/10.2307/412278>
- Taylor, J. R. (2017): Lexical semantics. In: Dancygier, B. (ed.): *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 246–261. <https://doi.org/10.1017/9781316339732.017>
- Tesnière, L. (1959): *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- Wells, R. (1947): Immediate constituents. *Language* 23, 81–117. <https://doi.org/10.2307/410382>

Dr. Imrényi András
 Eszterházy Károly Egyetem
 Magyar Nyelvészeti Tanszék
 3300 Eger, Eszterházy tér 1.
 imrenyi.andras@uni-eszterhazy.hu